

מי מפחד מסידור התפילה?

אם תשאלו תלמיד בבית-ספר ממלכתי, מהו הספר המרכזי של התרבות היהודית, בוודאי יצביע על התנ"ך. מבחינה מסוימת הוא צודק: התנ"ך הוא בלא ספק היסוד והבסיס של הספרות היהודית כולה על כל ענפיה - ההלכה והאגדה, הפילוסופיה והקבלה, הפיוט והתפילה. אבל מבחינה קיומית-מעשית הוא טועה לחלוטין: הספר שעמד במשך דורות רבים במרכז חייו של כל יהודי היה סידור התפילה. עם הסידור קם בבוקר ואיתו הלך לישון; עם הסידור אכל את ארוחותיו וחגג את חגיגותיו. הסידור ליווה אותו בחול ובשבת, במועד ובחג, בצער ובשמחה; הסידור ליווה אותו לאורך חייו - מברית-מילה דרך בר-מצוה ונישואין עד ימי אבל. הסידור הוא בלא ספק ספר החיים של היהודי.

כיוון שכך, שיקע בו העם היהודי במשך הדורות את תמצית עולמו הרוחני והתרבותי, את מיטב ערכיו וחלומותיו. איפה יכול היה היהודי לבטא את כמיהתו העזה לגאולה, את חלומו לשוב לארץ-ישראל ולירושלים - אם לא בתפילה "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים"? (מתוך תפילת "שמונה עשרה"). איפה יכול היה היהודי להביע את זיקתו העמוקה של הפרט אל הציבור, את המחויבות העמוקה של כל יחיד לכלל ישראל - אם לא בלשון רבים שבתפילה: רפאנו, עננו וכד'? איפה נמצא ביטוי חזק יותר למרכזיותו של החינוך ותלמוד תורה בקהילה היהודית - מאשר בתפילה היומיומית: "ללמוד וללמד... את כל דברי תלמוד תורתך באהבה"? (מתוך תפילת שחרית). היכן נמצא ביטוי צלול יותר לשאיפה להתעלות מבחינה מוסרית ולבנות חברה צודקת, הוגנת ותומכת - מאשר בתפילה היומיומית: "נצור לשוני מרע ושפתי מִדְבַר מרמה"? (מתוך סיום תפילת העמידה).

מי שרוצה להכיר את התרבות היהודית, להכיר את עולמו הרוחני של העם היהודי לדורותיו ולהתחבר אל הערכים הנצחיים שבמורשת היהודית - אין

* חגי בן-ארצי הוא מורה ליהדות במכללה לחינוך על-שם דוד ילין.

לו אלא לפתוח את סידור התפילה. אמנם, בסידור - כמו בתנ"ך ובאגדה ובפילוסופיה היהודית - כל הערכים הללו מחוברים אל הצו הא־לוהי; אבל האם אין אנו מלמדים תנ"ך, שבו הממד הא־לוהי מודגש לא פחות מאשר בסידור? במשך דורות של השכלה למדנו להפריד בין הערכים הלאומיים והמוסריים של התנ"ך לבין התשתית הדתית שלו. דוגמה בולטת לכך מהווה ספרו של פרופ' צבי אדר "הערכים החינוכיים של התנ"ך", ספר שהיה לנכס צאן ברזל בחינוך הישראלי. האומנם לא נוכל ללכת בדרך זו גם בסידור התפילה?

ניתן כמובן לשאול: מה מוסיף הסידור על התנ"ך? מדוע אי־אפשר להסתפק בתנ"ך? כאמור, הסידור הוא ספר החיים של העם היהודי. גם תלמידים בבתי־ספר ממלכתיים נתקלים בו: בחגיגת ברה־מצוה שלהם או של חבריהם; בתפילת יום־הכיפורים, שחלק גדול מן הציבור שאיננו דתי משתתף בה, וכן בהזדמנויות אחרות. על שום מה נגזר עליהם שיעמדו נבוכים כשהספר בידיהם, ומדוע לא יוכלו לפתוח אותו ולמצוא בו אותם ערכים יהודיים ואנושיים, שביכולתם להזדהות עמם? מדוע שלא ירגישו שהם שותפים באותה יצירה גדולה של העם היהודי, ושגם להם היא יכולה לשמש מקור של השראה בממדים הקרובים אליהם?

יש הטוענים שסידור התפילה מחנך לפאסיביות ולהישענות פטאליסטית על כוח עליון. אין דבר הרחוק מסידור התפילה היהודי מאשר תפיסה זו. הסידור מכיל לא רק בקשה ותפילה המופנית לא־לוהים; לצד הפנייה לעזרת שמים הוא מכיל דרישה חד־משמעית מן האדם לעשות חשבון נפש, לתקן את עצמו ואת דרכו, להתמודד עם האתגרים העומדים לפניו בדרך ישרה יותר וערכית יותר. במרכז תפילת "תחנון" עומד הפסוק מ"איכה": "מה יתאוון אדם חי, גבר על חטאיה נחפשה דרכינו ונחקרה ונשובה עד ה' - הפסק לבכות ולהתלונן על מר גורלך; קום, בדוק את עצמך, גלה את חטאיך ואת חולשותיך, שהם מקור כשלונותיך, תקן אותם ותיווכח שמצבך ישתפר. זאת תמציתה של התפילה בתפיסתה היהודית. אין היא דוחפת לפאסיביות אלא לאקטיביות, אקטיביות שיש בה ערכיות ולא רק כוחנות.

האמונה העומדת ביסוד התפילה איננה נחלתם של אנשים דתיים בלבד. יכול אדם להאמין בקיומו של כוח עליון ובאפשרות של דיאלוג מתמיד איתו - בלי להיות דתי במובן ההלכתי־אורתודוקסי. שורה ארוכה של פילוסופים מן המעלה הראשונה - כמו פרופ' מרטין בובר, פרופ' ש"ה ברגמן, ד"ר יוסף שכטר, ד"ר יצחק דמיאל ואחרים - מייצגים את האפשרות הזאת. גם בשירה ובפרוזה באה לידי ביטוי נרחב האפשרות הזאת. הניסיון להציג

את השימוש במושג "אֱלֹהִים" ואת הפנייה אליו בספרות כשימוש מושאל בלבד הוא ניסיון שאינו עומד במבחן הביקורת. על יסוד מה ניתן לייחס את שירה של לאה גולדברג "למדני, אֱלֹהֵי, בֶּרֶךְ וְהַתְּפִלָּה" למישור מטאפורי או לרגע של חולשה? היושר האינטלקטואלי והפתיחות החגותית מחייבים אותנו להפגיש את תלמידיו עם עולם האמונה, שהוא מקיף הרבה יותר מאשר רק את הציבור הדתי.

וגם אם יבוא מאַרְדְּהוּא ויאמר, שאין לו חלק ונחלה באמונה דתית ברמה כלשהי - זו זכותו המלאה. אבל למנוע מעצמו ומילדיו את האפשרות לחכיר את עולם האמונה - זאת בהחלט צרות אופקים. האמונה הדתית היא התשתית לא רק של התרבות היהודית לדורותיה אלא של מרבית התרבות האנושית, הנשענת והיונקת מן הנצרות והאִסְלָאם, שתי הדתות המוֹנֵר־תיאיסטיות שצמחו מן היחודות. כיצד ניתן לבנות אדם תרבותי, שאיננו מבין את התופעה המרכזית בתולדות הרוח האנושית - האמונה הדתית? האם הפתיחות ורחבות האופקים, שהחינוך הממלכתי דוגל בהן, כוללות אטימות כלפי ממד אנוש־תרבותי כה משמעותי בהיסטוריה היהודית והכללית כאחת?

עם זאת, החינוך הממלכתי איננו מכוון את תלמידיו לתפילה או לאמונה, אלא מחויב להביא אותם להכרת עולמו התרבותי של העם היהודי ביושר ובפתיחות. הוא בהחלט יכול לכוון אותם לחמשיך את הקשר העמוק לארץ־ישראל ולירושלים; הוא יכול לכוון אותם לכך שימשיכו את המסורת המפוארת של הקהילה היהודית, שהיתה במשך הדורות סמל של סולידאריות חברתית וערבות הדדית; הוא יכול לחנך אותם לשאיפה לטוהר מידות, לצדק ולהגינות, לעזרה הדדית, לדמות אדם שהוא "נקי כפים ובר לבב... ולא נשבע למרמה" (מתוך תפילת "ימים נוראים"). כל אלה הם ערכי יסוד של התפילה היהודית, שכלל ישראל יכולים להתחבר אליהם גם בימינו.